רעפים ולבנים הנושאים טביעות חותם של לגיונות רומיים מלגיו

יותם טפר

מבוא

בחפירות שנערכו בשנת 2001 בלגיו, בשוליים הדרומיים־המזרחיים של גבעת אל־מנאח׳ (אל־מאנאך; אל־מראח׳; איור 1) שממערב לצומת מגידו (שטחים ב׳ וג׳; ר׳ אבו־עוקסה 2016: 11—14, 27, תכניות 2—4), נתגלו עשרות רעפים ולבנים, רובם בשכבות מילוי שכיסו שרידים אדריכליים.[1] עשרה מן השברים נושאים טביעות חותם בלטינית של הלגיון הרומי.[2] טביעות אלה מעידות על נוכחות צבאית רומית במקום. ואכן, גבעת אל־מנאח׳ זוהתה כבר בעבר עם מקום מחנה הלגיון בלגיו על פי ממצאי סקר במקום, וכן על פי תפרוסת הקברים, אמות המים ונתיבי הכבישים הרומיים באזור (טפר 2003; Tepper 2002; 2007).

במחקרו החלוצי, תיעד שומאכר מצודה (30 × 50 מ׳ לערך) מוקפת בסוללות עפר בראש שלוחה מדרום לנחל לג׳ון, הוא נחל קיני. בחפירה מצא שומאכר רעפים הנושאים טביעות של הלגיון

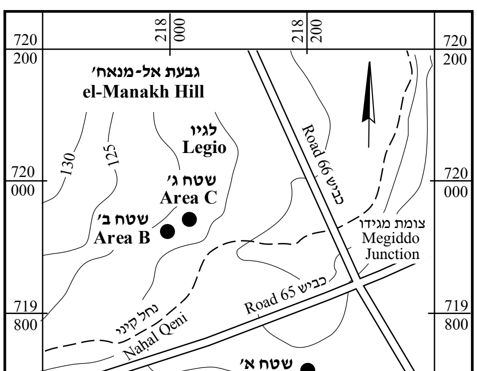

איור 1. מפת איתור.

השישי פראטה (*Ferrata*), ובהם רעף הנושא טביעה שלמה: LEG VI FER (Schumacher 1908:175, 182). על פי שרידים אלה זיהה במקום את מחנה הלגיון הרומי השישי (Schumacher 1908: Abb. 287). אף כי המידות שהציע למחנה זה קטנות מדי למחנה קבע של לגיון רומי, ניכר שאזור המצודה, סמוך למקורות מים זמינים ולצומת דרכים מרכזי, התאים להקמת מחנה קבע גדול לאלפי חיילים (טפר ודי סגני תשס״ו: 7, איור 1; Isaac and Roll 1982b:34–35, 86; Tepper 2007).

רעפים של הלגיון השישי נתגלו בסקר מרחב לגיו ובאתרים בקרבת מקום (טפר 2003: 63–65), אולם הרעפים והלבנים הנושאים חותמות לגיון שיידונו להלן הם הראשונים שנתגלו בחפירה ארכיאולוגית במקום מאז חפירות שומאכר. מאז פורסמו פריטים דומים שנתגלו בסקרים (טפר 2012; 2013) ובחפירה שנערכה בשנת 2005 במתחם משטרת כלא מגידו שמדרום לצומת מגידו, בתחום האתר המזוהה עם כפר עותנאי (טפר ודי סגני תשס״ו: 12–13, איור 5). בחפירות נוספות שנערכו ב־2013 וב־2015 בגבעת מחנה הלגיון (Tepper, David and Adams 2016), בעקבות סקר גיאופיזי בחלקו הצפוני של המחנה (Pincus et al. 2013), נחשפו שרידים של קו הביצור החיצוני של המחנה, מכלולים אדריכליים בתוך המחנה ורעפים הנושאים טביעות של הלגיון השישי. שלל ממצאים אלה תואם את העדויות ההיסטוריות לנוכחות הלגיון השישי באתר ומאשש את ההנחה כי במאות הב׳–הג׳ לסה״נ שכן באתר מחנה קבע של הצבא הרומי (Tepper 2002; 2007).

הממצא

בחפירות שנערכו ב־2001 (אבו־עוקסה 2016) נתגלו פריטי בנייה מחרס (איור 2). אלה כללו בעיקר רעפים (*tegulae*), אך גם רעפים רוכבים (*imbrices*), לבנים ואריחים. כולם עשויים מטין בגוון חום־ורדרד המכיל חסמי בזלת בשתי קבוצות גודל: קטנים (0.15–0.30 מ״מ קוטר) וגדולים

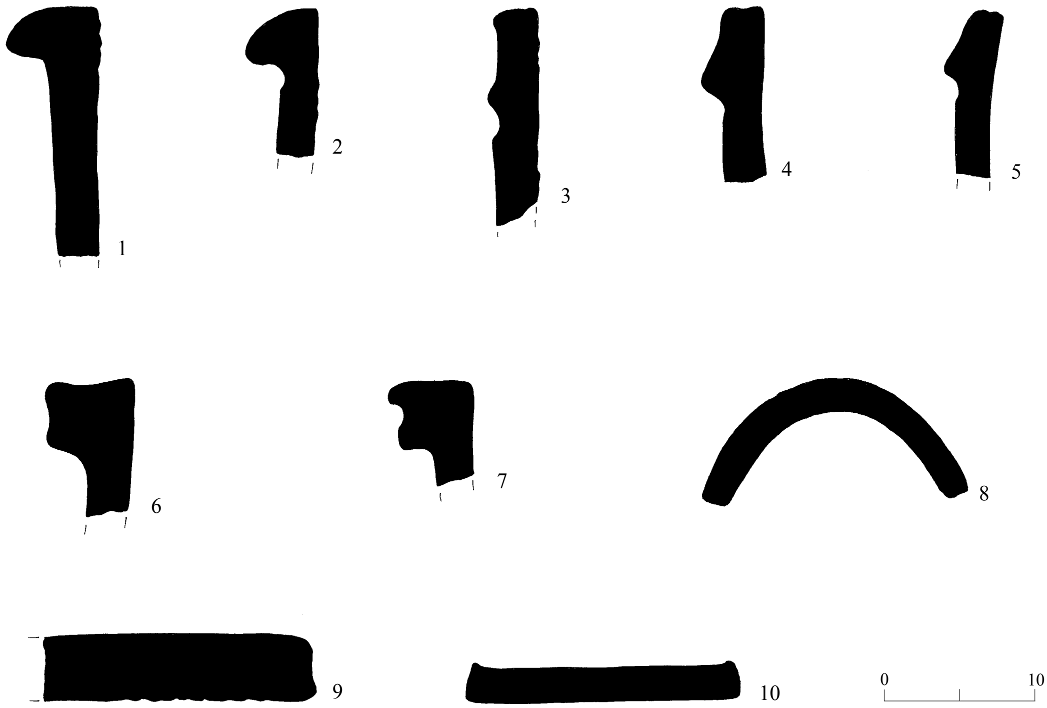

איור 2. חתכים של רעפים, אריחים ולבנים.

(0.5–8.0 מ״מ קוטר; ר׳ Shapiro, this volume). לרעפים (איור 2:1–8) קצוות מטיפוסים אחדים, עדות למגוון תבניות הייצור שהותאמו למגוון השימושים שנעשו בהם בהתקנת גגות. דומה כי הלבנים והאריחים (איור 2:9, 10), אף הם במגוון גדלים, שימשו לחיפוי רצפות וקירות (Brodribb 1987). רעפים ולבנים רבים, ללא טביעות, נתגלו גם בחפירות בשוליה המזרחיים של גבעת אל־מנאח׳ (סג״ל תשנ״ט) ובסקר ארכיאולוגי סביב הגבעה (טפר 2003). ממצאים אלה מעידים על השימוש הנרחב בהם לבניית מחנה הלגיון והמבנים בסביבתו בתקופה הרומית.

שמונה מן הרעפים ושניים מן הלבנים שנתגלו בחפירות נושאים טביעות של הלגיון הרומי (איור 3). הטביעות הוחתמו על הרעפים והלבנים בשלב הייבוש, בעודם לחים, באמצעות חותמות שהוכנו בתבניות עץ. לאחר הטביעה יובשו הרעפים והלבנים על משטחי קרקע שהוכשרו לכך במיוחד, כפי שמעידים חצצי אבן וטביעות קש שדבקו בצדם התחתון, ואחר כך הועברו אל תנורי הצריפה. לא נתגלה עד כה חותם מהסוג ששימש להטבעת הרעפים והלבנים באתר, אך מגוון הטביעות מצביע על מספר רב של חותמות. ניתוח פטרוגרפי של הפריטים נושאי הטביעות מלגיו מלמד כי חומר הגלם לייצורם היה מקומי (טפר 2003:67; ר׳ Shapiro, this volume). זוהי עדות לבית יוצר צבאי שפעל בלגיו, סמוך למחנה הקבע של הלגיון.

כל טביעות החותם על הרעפים והלבנים הן בשפה הלטינית. היקפו המצומצם של המכלול שבידינו אינו מצדיק מחקר טיפולוגי של הטביעות, דוגמת מחקרו של בר״ג (תשכ״ז), שבחן את מאות הטביעות של הלגיון העשירי בירושלים לפי צורתם, נוסחם ואופי החותם. עם זאת, נציע כאן חלוקה לשלוש קבוצות על פי נוסח הטביעות: טביעת הלגיון השישי פראטה; טביעה של לגיון נוסף, ככל הנראה של הלגיון השני טריאנה (*Traiana*); וטביעות שאינן מזוהות.

טביעות הלגיון השישי פראטה: LEGVIFER

בקבוצה זו שש טביעות מלבניות על רעפים (איור 3:1–6). זיהוין מתבסס על הופעת הספרות הרומיות VI, גם אם חלקית בלבד (ר׳ למשל, Schumacher 1908:175). למרות מספרן המועט, נראה כי אפשר לחלקן לשלוש קבוצות משנה.

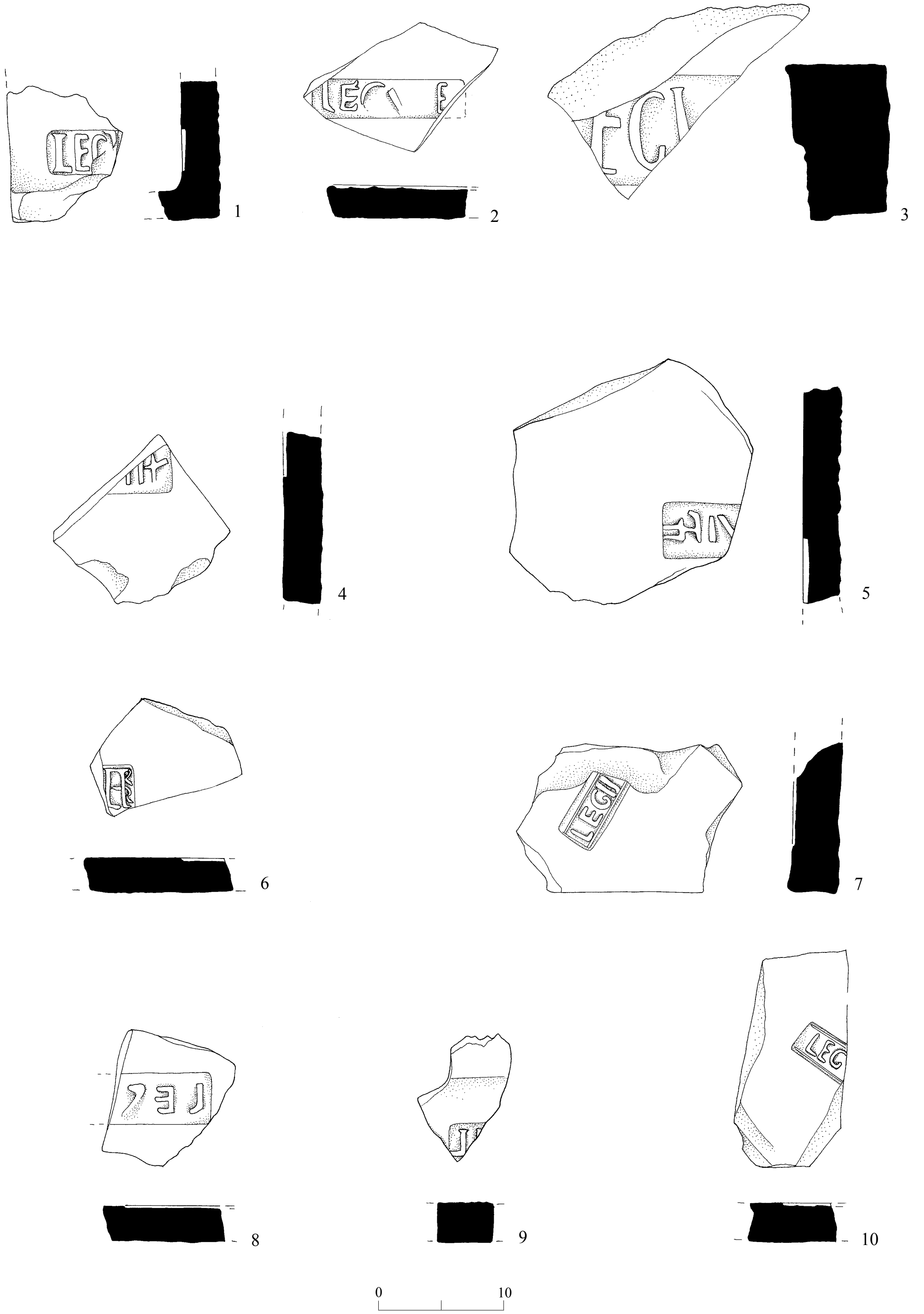

איור 3. רעפים ולבנים הנושאים טביעות לגיון.

1. טביעות מלבניות רגילות (איור 3: 1–4).— בקבוצה זו ארבעה שברים. הטביעות מלבניות ומעוגלות מעט בפינות; האותיות אחידות בגודלן, וקצותיהן מובלטים. בטביעות מס׳ 2–4 עוצבו אותיות מעוגלות, מרושלות מאלו שבטביעה מס׳ 1. בטביעה מס׳ 1 שרד הקצה השמאלי — LEGṾ — מתוך הנוסח המלא: LEGṾ[IFER]. בטביעה מס׳ 2 שרד רובה של הטביעה, אם כי היא שחוקה מעט. אפשר להבחין באותיות LEGV[I]F; לא ברור אם הפיצול באות E מקרי או עיטורי. בטביעה מס׳ 3 שרדו שלוש אותיות בחלקה המרכזי של הטביעה: EGṾ. מטביעה מס׳ 4 שרד חלקה הימני. האותיות מעט מרושלות ושחוקות, אך אפשר להבחין באותיות IFE. טביעות אחדות מטיפוס זה נתגלו בעבר בסביבת לגיו (טפר 2003: 64–65).

2. טביעה בכתב ראי (איור 3: 5).— נתגלתה טביעה אחת מטיפוס זה; היא מלבנית ופינותיה מעוגלות. האותיות עוצבו ברישול, ואינן אחידות בצורתן. חלקה הימני של הטביעה שרד, ובה מספרו של הלגיון וכינויו: VIFE. במרחב לגיו מוכרות טביעות נוספות מטיפוס זה (טפר 2003: 65–66).

3. טביעת תשליב (איור 3: 6).— נתגלה רק שבר אחד של רעף הנושא טביעה מעין זו. היא מלבנית, ואפשר להבחין בה באות E המחוברת בתשליב לשתי אותיות קטנות דמויות האות R המופיעות זו מעל זו. ייתכן גם שתשליב האותיות הוא מסגרת עיטורית של טביעה ששרדה רק בחלקה. כך או כך, נראה כי לפנינו הקצה הימני של טביעה ובה כינוי של הלגיון השישי בצורתו המקוצרת ובליטורגיה: [F]ER/R; הנוסח המלא הוא [LEGVIF]ER/R.

טביעת הלגיון השני טריאנה: LEGIITR

נתגלה שבר לבנה הנושא טביעת חותם מלבנית (איור 3: 7). האותיות אחידות בצורתן, וקצותיהן מעוגלים. הטביעה, שרוב חלקה השמאלי שרד, נתונה בתוך מסגרת מלבנית כפולה, ובה ציון הלגיון באותיות LEG ובספרה II. טביעה זו אינה שכיחה במכלול הטביעות ממרחב לגיו. בפרסום מוקדם הצענו כי רעף זה הוא של הלגיון השני טריאנה (טפר ודי סגני תשס״ו: 13, איור 5ב׳). לפי הצעה זו, יש להשלים את כינוי הלגיון כך: II[TR] או II[T]. כיוון שחלקה הימני של הטביעה חסר, אפשר שהטביעה ציינה לגיון שמספרו גבוה מ־II, כמו למשל II[I], אולם טביעות דומות (LEGIITR) ושלמות יותר שנתגלו בחפירות שנערכו בשנת 2015 במחנה הלגיון (Tepper, David and Adams 2016:111; Tepper, forthcoming) מאששות את הערכתנו הראשונית שהכוונה ללגיון השני טריאנה.

טביעות שאינן מזוהות

בשלוש מן הטביעות אין אפשרות לזהות את מספר הלגיון או את כינויו (איור 3: 8–10). טביעה מס׳ 8 הוטבעה ככל הנראה על רעף. מהטביעה שרד החלק השמאלי, ובו אפשר להבחין בשלוש אותיות מרושלות בכתב ראי: LEG. מטביעה מס׳ 9, שהוטבעה על רעף, שרדו חלקה העליון של האות L, שעוצבה במדויק, והפינה השמאלית העליונה של האות E; יש להציע כי אלו שתי האותיות הראשונה ב־LEG. בין האות L לדופן שמאלית של הטביעה מופיע קו מאוזן שמטרתו טכנית — עיגון המסגרת לאותיות החותם. טביעה מס׳ 10 היא טביעת חותם מלבנית על לבנה, שרק חלקה השמאלי שרד. האותיות מעט מרושלות בצורתן, וקצותיהן מעוגלים. הטביעה, ובה ציון המילה לגיון באותיות LEG, נתונה בתוך מסגרת מלבנית כפולה.

אף שמספר הלגיון או כינויו לא זוהו בשלוש טביעות אלה, אפשר להציע בזהירות, על סמך השוואה לטביעות המזוהות, כי טביעות מס׳ 8 ו־9 דומות לאלו של הלגיון השישי פראטה, ואילו טביעה מס׳ 10 דומה לטביעה מס׳ 7, כנראה של הלגיון השני טריאנה. הערכה זו נסמכת על צורתן וסגנונן של הטביעות, ועל כן נדרשת בדיקה של מכלול גדול יותר של פריטים נושאי טביעות כדי לבססה.

דיון ומסקנות

שש מן הטביעות שנמצאו בחפירות ב־2001, ואולי שתיים נוספות, מיוחסות ללגיון השישי פראטה. טביעות של הלגיון השישי מוכרות מחפירות ומסקרים באזור לגיו, ואחדות מהן אף נמצאו בשלמותן. מהשוואה של קבוצת החותמות שתוארה כאן עם חותמות מוכרות של הלגיון השישי שנתגלו בלגיו, עולים מאפיינים משותפים: צורת האותיות, גודלן והיעדר סמלי הלגיון. נכון יהיה להעריך כי האותיות VI, או חלקים מהן, בטביעות 1–5 מייצגות את המספר הרומי VI, מספרו של הלגיון השישי, וכך גם תשליב האותיות ERR בטביעה מס׳ 6 — שלוש האותיות בכינויו של הלגיון השישי, *Ferrata*. ממצא זה תואם את העדויות ההיסטוריות לנוכחות הלגיון השישי באתר. הסברה המקובלת היא, שהלגיון השישי הגיע ללגיו בימי אדריאנוס,

ששלט בשנים 117–138 לסה״נ (Lifshitz 1960; Pflaum 1969:232–233; Keppie 1973; 2000:224; Avi-Yonah 1973; Isaac and Roll 1979b; 1982a; Rea 1980; Dąbrowa 1996:285).

הצענו ששתיים מן הטביעות שנמצאו בחפירה מציינות את הלגיון השני טריאנה (טפר ודי סגני תשס״ו:13, איור 5ב׳). בחפירות שנערכו ב־2015 במחנה הלגיון הרומי בלגיו נמצאו טביעות שלמות יותר של הלגיון השני טריאנה (Tepper, forthcoming); אלה מאששות הערכות קודמות כי לגיון זה חנה בלגיו. הצעה זו נתמכת במקורות היסטוריים שיש בהם כדי לרמוז על זמן הגעתו של הלגיון השני לארץ. מהעדויות ההיסטוריות עולה כי נוסף על הלגיון העשירי שחנה בירושלים, הוצב עוד לגיון רומי בפרובינקיה יודיאה כבר בעשורים הראשונים של המאה הב׳ לסה״נ, וזה חנה במחנה הקבע בלגיו. הצבת הלגיון הנוסף נקשרה בהסבת מעמדה של יודיאה לפרובינקיה קונסולרית (צפריר תשמ״ב:350). אולם, לא ברור מתי בדיוק שונה מעמדה של פרובינקיה יודיאה ואיזה לגיון נוסף הוצב בה בעת שמעמדה שונה. רמז לזמנו של השינוי נמצא בכתובות מפרובינקיה ערביה. דומה כי אלה מעידות שהלגיון השישי הגיע לקיראניקה קודם לשנת 119, אך לא יאוחר משנת 127 לסה״נ, והחליף את הלגיון השלישי שם, בעת שהלגיון השני עבר למצרים (Cotton 2000). אולם, כתובות לטיניות שנמצאו בקיסריה מאפשרות להקדים את מועד השינוי במעמדה של יודיאה לפרובינקיה קונסולרית כבר לימי טריאנוס (98–117 לסה״נ; Cotton and Eck 2001:219–223), אולי במהלך המלחמה בפרתים, בשנים 114–117 לסה״נ (Eck 1984). לפיכך, נראה כי אפשר לקבוע שלגיון נוסף על הלגיון העשירי הגיע לארץ בשנים הראשונות של העשור השני למאה הב׳ לסה״נ, וכי אז נוסד מחנה הקבע בלגיו.

מקובל לטעון כי הלגיון הראשון שהגיע עם שינוי מעמדה של פרובינקיה יודיאה היה הלגיון השישי, אולם איזק ורול מציעים כי היה זה דווקא הלגיון השני. לטענתם, ויש בסברה זו מן ההגיון, הלגיון השני חנה במקום לפרק זמן קצר, עד למועד הגעתו של הלגיון השישי (Isaac and Roll 1979a; 1979b; 1982a; Rea 1980:220–221), וזה המשיך לשהות במחנה הקבע במשך עשרות שנים, כנראה עד שלהי המאה הג׳ לסה״נ. נראה שעם הרפורמות של דיוקלטיאנוס והשינויים שערך בגודלן ובמיקומן של יחידות הצבא הרומי (עמית תשס״ב:789–824), עזב הלגיון השישי את המחנה בלגיו ועבר מפרובינקיה פלשתינה לפרובינקיה ערביה.

קביעתם של איזק ורול כי הלגיון השני שהה בלגיו נסמכת על ציון שמו של הלגיון על אבן מיל משנת 120 לסה״נ לצד הכביש הרומי שקשר בין לגיו־ציפורי ובין עכו־פטולמאיס (טפר תשס״ד; תשע״א; Issac and Roll 1979b; 1982a; Rea 1980:220–221; Tepper 2007:63–64, Fig. 1). עדות לנוכחות הלגיון השני ממערב ללגיו ידועה מכתובת בנייה על אמת המים הגבוהה לקיסריה, המתוארכת לימי אדריאנוס (Negev 1964). זאת ועוד, מזבח שנתגלה בסקר מרחב לגיו, הנושא כתובת הקדשה לאל הרומי סילוואנוס (Eck and Tepper 2001), מעיד אולי על נוכחות של חיילי הלגיון השני באתר. בבחינה מחודשת של הכתובת נראה כי אפשר לקרוא את האותיות בשורה השלישית, המקום הסביר לציון שם הלגיון של מקדיש המזבח, לפי הנוסח הבא: LE[G] II [Traiana]. אם הצעה זו נכונה, זוהי עדות נוספת לנוכחות חייל מהלגיון השני בקרבת המחנה בלגיו (טפר 2003: 71), שאליה מצטרפת טביעה מס׳ 7 ואולי אף טביעה מס׳ 10.

הלבנים והרעפים שהוצגו כאן מעידים על שימוש בחומרי בנייה צבאיים שיוצרו בעבור הלגיונות השישי פראטה והשני טריאנה, שכן טביעות חותם הנושאות שם של לגיון ומספרו הוטבעו על רעפים ולבנים כהצהרת בעלות של הלגיון. ממצאי החפירה מעידים כי ייצור הרעפים והלבנים במחנה החל מיד עם הקמתו, בראשית המאה הב׳ לסה״נ, ונמשך כנראה גם במהלך המאה הג׳ לסה״נ (Tepper, forthcoming; Tepper, David and Adams 2016). בפרק זמן זה פעל גם בית היוצר בבנייני האומה בירושלים, שם יוצרו רעפים ולבנים לצד כלי בישול ואפייה בעבור הלגיון העשירי פרטנסיס (Fretensis; Arubas and Goldfus 1995). רעפים חתומים בחותם הלגיון השישי נתגלו גם בבית היוצר בכפר חנניה, שם הם תוארכו באופן כללי לתקופה הרומית (אדן־ביוביץ תשמ״ט:18); ייתכן כי לבית יוצר זה שייך גם הרעף השלם שנמצא במערכת מסתור בהר חזון (Bahat 1974). דומה, אם כן, כי בכפר חנניה פעל בית יוצר צבאי של הלגיון השישי. שתי אפשרויות אחרות הן שבית היוצר האזרחי שם המשיך להתקיים, אך פעל בשלב זה בחסות הלגיון השישי, או שהצבא הרומי ניצל תשתיות קיימות לצרכיו. דוגמה לאפשרות אחרונה זו היא בית היוצר של הלגיון העשירי בבנייני האומה בירושלים, שפעל במקומו של בית יוצר מקומי משלהי ימי

הבית השני (Arubas and Goldfus 2005:15, n. 10). בהיעדר ממצא של בית יוצר בלגיו, לא נוכל לדעת מה היה אופי הייצור באתר: האם דמה לזה של בתי היוצר שנתגלו בבנייני האומה ובכפר חנניה, או שהיה אחר?[3] מכל מקום, מחקרנו תורם לזיהוי של חלק מהמבנים שתועדו בחפירתה של אבו־עוקסה (2016) עם מתקניו של הלגיון הרומי בתחום המחנה בלגיו או בקרבתו, ובכך יש תרומה חשובה לתולדות האחיזה הצבאית הרומית באתר מחנה הלגיון בלגיו.

הערות

[1] בדוח החפירה מתארת החופרת שני שטחים (ר׳ אבו־עוקסה 2016). בשטח ב׳1 נחשפו שלושה שלבים אדריכליים. זמנו של הממצא הקרמי והנומיסמטי מן ההצטברויות במבנים הוא מהמאה הא׳ עד המאה הד׳ לסה״נ. בשטח ג׳ נתגלו שרידי מבנה, והממצא הקרמי שנתגלה בו תוארך לתקופות ההלניסטית עד הביזנטית. אף שהחופרת הציעה לתארך את שרידי שכבה III בשטח ב׳1 למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (״דומה שאת הבנייה המרשימה בשכבה III יש לשייך למחנה הלגיון הרומי השני טריאנה ומאוחר יותר של הלגיון השישי פראטה״; ר׳ אבו־עוקסה 2016: 30), אין תאריך זה מתאים לתיאור השכבות ותיארוכן בדוח החפירה. לכן, במגבלות החפירה ובהיעדר סטרטיגרפיה מסודרת, אי אפשר לשייך את ממצא הרעפים והלבנים המתוארים במאמר זה לשכבה מסוימת.

[2] ברצוני להודות להנאא אבו־עוקסה על הרשות לחקור ולפרסם את הממצאים מחפירתה (הרשאות מס׳ A-3417, A-3548). תודתי נתונה גם להווארד סמיטליין (צילום); לחגית טחן־רוזן (ציור); לחנה כותן וללאה די סגני שסייעו בפענוח הכתובות; וכן לדני שיאון שקרא את כתב היד ותרם מהערותיו.

[3] לבית יוצר נוסף שפעל בקרבת בנייני האומה בירושלים למן ימי הבית השני עד ראשית המאה הב׳ לסה״נ, שגם בו יוצרו רעפים למבני הלגיון העשירי, ר׳ בארי ולוי, בדפוס.

הפניות

אבו־עוקסה ה׳ 2016. כפר עותנאי ולגיו: שרידים מן התקופה הרומית וראשית התקופה הביזנטית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 128 (20.1.2016). http://www.hadashot-esi.org.il/images// Legio-Uqsa-rev.pdf (תאריך גישה 27.3.2017).

אדן־ביוביץ ד׳ תשמ״ט. כפר חנניה — 1987. **חדשות ארכיאולוגיות** צג: 17–18.

בארי ר׳ ולוי ד׳, בדפוס. ייצור קרמיקה בירושלים מתקופת הבית השני ועד לתקופה שבין שתי המרידות לאור חפירות במלון קראון פלאזה ובבנייני האומה. **קתדרה.**

בר״ג ד׳ תשכ״ז. טביעות־חותם של הלגיון העשירי פרטנזיס על גבי לבנים. **ארץ־ישראל** ח: 168–182.

טפר י׳ 2003. **סקר מרחב לגיו ליד מגידו — מחקר גיאוגרפי היסטורי.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

טפר י׳ תשס״ד. כביש רומי ב״מעבר עירון״ — שרידי סלילה מקיסריה למחנה הלגיון השישי בלגיו. בתוך י׳ בר־גל, נ׳ קליאוט וא׳ פלד, עורכים. **מחקרים בארץ ישראל: ספר אביאל רון.** חיפה. עמ׳ 47–82.

טפר י׳ תשע״א. ״19 מיל מ...״ כביש רומי מלגיו לקיסריה דרך רמת מנשה. בתוך א׳ איילון וא׳ איזדרכת, עורכים. **מכמני קיסריה** א: **סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד״ר יוסף פורת.** ירושלים. עמ׳ 257–275.

טפר י׳ 2012. לגיו, סקר בנחל קיני. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (16.4.2012). http://www. hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1984 mag_ id=119 (תאריך גישה 27.3.2017).

טפר י׳ 2013. מגידו: סקר צומת יקנעם–צומת מגידו (כביש 66) **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (13.11.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_ detail.aspx?id=4371&mag_id=120 (תאריך גישה 27.3.2017).

טפר י׳ ודי סגני ל׳ תשס״ו. **אולם תפילה נוצרי מהמאה הג׳ לסה״נ בכפר עותנאי (לגיו).** ירושלים.

סג״ל א׳ תשנ״ט. צומת מגידו. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 109: 48–49.

עמית מ׳ תשס״ב. **תולדות הקיסרות הרומית.** ירושלים.

צפריר י׳ תשמ״ב. הפרובינציות בארץ ישראל — שמות, גבולות ותחומי מינהל. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א: **היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית.** ירושלים. עמ׳ 350–386.

Arubas B. and Goldfus H. 1995. The Kilnworks of the Tenth Legion Fretensis. *JRA* 14:95–107.

Arubas B. and Goldfus H. 2005. Introduction to the Excavations. In B. Arubas H. and Goldfus eds. 2005. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 10–16.

Avi-Yonah M. 1973. When did Judea Become a Consular Province? *IEJ* 23:209–213.

Bahat D. 1974. A Roof Tile of the Legio VI Ferrata and Pottery Vessels from Ḥorvat Ḥazon. *IEJ* 24:160–169.

Brodribb G. 1987. *Roman Brick and Tile.* London.

Cotton M.H. 2000. The Legio VI Ferrata. In Y. Le Bohec ed. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire: Acts du deuxiéme congrès de Lyon sur l`armée romaine (17–19 September 1988).* Lyon. Pp. 351–357.

Cotton H.M. and Eck W. 2001. Governors and Their Personnel on Latin Inscriptions from Caesarea Maritima. In *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* VII. Jerusalem. Pp. 215–238.

Dąbrowa E. 1996. The Commanders of Syrian Legions, 1st–3rd C. A.D. *JRA* 18:277–296.

Eck W. 1984. Zum konsularen status von Iudaea im fruhen 2. *Jh. BASP* 21:55–67.

Eck W. and Tepper Y. 2001. A Dedication to Silvanus near the Camp of the Legio VI Ferrata near Lajjun. *SCI* 20:85–88.

Isaac B. and Roll I. 1979a. Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign. *Latomus* 38:54–66.

Isaac B. and Roll I. 1979b. Legio II Traiana in Judaea. *ZPE* 33:149–156.

Isaac B. and Roll I. 1982a. Legio II Traiana in Judaea: A Reply. *ZPE* 47:131–132.

Isaac B. and Roll I. 1982b. *Roman Roads in Judaea* I: *The Legio–Scythopolis Road* (BAR Int. S. 141). Oxford.

Keppie L. 1973. The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian. *Latomus* 32:859–864.

Keppie L. 2000. The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian. In L. Keppie ed. *Legions and Veterans: Roman Army Papers, 1971–2000.* Stuttgart. Pp. 219–224.

Lifshitz B. 1960. Sur Le date du transfert de la Legio VI Ferrata en Palestine. *Latomus* 19:109–111.

Negev A. 1964. The High Level Aqueduct at Caesarea. *IEJ* 14:237–249.

Pincus J.A., Smet T.S. de, Tepper Y. and Adams M.J. 2013. Ground Penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophsical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio, Israel. *Archaeological Prospective* 30/3:175–188.

Pflaum H.-G. 1969. Remarques sur le changement de statut administatif de la province de Judée: A propose d'une inscription récémment découverte A Sidé de Pamphylie. *IEJ* 19:225–233.

Rea J. 1980. The Legio II Traiana in Judaea? *ZPE* 38:220–222.

Schumacher G. 1908. *Tell el-Mutesellim* I: *Fundbericht* (2 vols.). Leipzig.

Shapiro A. This volume. Petrographic Examination of Tiles, Bricks and Mortaria from Legio.

Tepper Y. 2002. Lajjun—Legio in Israel: Results of a Survey in and around the Military Camp Area. In P. Freeman, J. Bennett, T.Z. Fiema and B. Hoffmann eds. *Limes XVIII (Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan, September 2000)* I (BAR Int. S. 1084). Oxford. Pp. 231–242.

Tepper Y. 2007. The Roman Legionary Camp at Legio, Israel: Results of an Archaeological Survey and Observations on the Roman Military Presence at the Site. In A.S. Lewin and P. Pellegrini. *The Late Roman Army in the East from Diocletian to the Arab Conquest (Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy, 10–14.5.2005)* (BAR Int. S. 1717). Oxford. Pp. 57–71.

Tepper Y. Forthcoming. The Roman Legionary Base in Kefar 'Othnay (Legio)—the Evidence from the Small Finds. In. J. Price, Y. Shahar and M. Finkelberg eds. *Rome: An Empire of Many Nations.* Cambridge.

Tepper Y., David J. and Adams M.J. 2016. The Roman VIth Legion Ferrata at Legio (el-Lajjun), Israel: Preliminary Report of the 2013 Excavation. *Strata* 34:91–123.

ROOF TILES AND BRICKS BEARING ROMAN LEGIONARY STAMPS FROM LEGIO

YOTAM TEPPER
(PP. 133*–140*)

Excavations directed by Abu-'Uqsa in 2001 in Areas B and C at Legio, on the southeastern slopes of el-Manakh Hill (Fig. 1), recovered dozens of roof tiles and bricks. Ten of these fragments bear Roman legionary stamps. Stamps of this kind—with a Latin numeral denoting the number of the legion—attest to a Roman military presence at the site. Schumacher was the first to identify the hill of el-Manakh as the place where the Roman legion at Legio was garrisoned; he documented a fortress and roof tiles bearing the stamp of Legio VI Ferrata. Other Sixth Legion roof tiles were found in the Legio survey and in nearby excavations. Nevertheless, the tiles and bricks with legionary stamps discussed here are the first to be found in a controlled excavation since Schumacher's discoveries. Subsequent excavations at the site exposed additional finds that reinforce the assumption that the site was home to a permanent Roman military camp during the second–third centuries CE.

The fired-clay building materials from the site consist mainly of flat roof tiles (*tegulae*), but also include ridge tiles (*imbrices*), bricks and floor tiles (Fig. 2). The roof tiles (Fig. 2:1–8) have several types of edges, indicating that a variety of manufacturing molds were used for different roof-installation needs. The bricks and floor tiles, which also come in various sizes, were probably used to clad and pave walls and floors (Fig. 2:9, 10). Eight of the roof tiles and two of the bricks are impressed with a Roman legionary stamp (Fig. 3). Petrographic analysis of the fragments containing legionary stamps shows that they were produced from local raw materials (see Shapiro, this volume), thus confirming the existence of a pottery workshop near the legion's permanent garrison at Legio. All the tile and brick stamps are in Latin.

Six of the stamps (Fig. 3:1–6) belong to Legio VI Ferrata. Despite their limited number, they can be divided into three subgroups. Stamps 1–4 are ordinary rectangular stamps with slightly rounded corners; the letters are uniform in size and raised at the edges. Stamp 5 is in mirror writing; the rectangular stamp has rounded corners and its letters are poorly fashioned and not uniform in size. Stamp 6 has a rectangular monogram pattern: the letter E can be seen intertwined with two small letters that resemble an R, one above the other. The interconnected letters may also form an ornamental border for the stamp. In either case, the fragment probably represents the right side of a stamp containing the shortened Latin form of [F]ER/R, the Sixth Legion, rendered as [LEGVIF]ER/R in its complete version.

One rectangular stamp, impressed on a brick, is probably that of Legio II Traiana (Fig. 3:7). The letters are uniform in size with rounded edges. The impression, the left part of which is largely preserved, is set in a double rectangular frame and bears the letters LEG (legion) and the number II. This stamp is unique in the region of Legio. The name of the legion can probably be reconstructed thus: II[TR] or II[T]. Since the right side of the impression is missing, the stamp may be that of a legion with a number higher than II, such as II[I]. However, the find of similar, better-preserved stamps (LEGIITR) in recent excavations at the legionary garrison reinforces the initial assumption.

Also recovered were three stamps (Fig. 3:8–10), on which the number of the legion cannot be identified. It may cautiously be proposed that Stamps 8 (in mirrored text) and 9 resemble those of Legio VI Ferrata, whereas Stamp 10 is similar to Stamp 7, which can probably be assigned to Legio II Traiana.

Historical sources tell of an additional Roman legion in Judea—augmenting the force of the Tenth Legion stationed in Jerusalem—which garrisoned at Legio as early as the first decades of the second century CE, when Judea became a consular province. Latin inscriptions from Caesarea, published by Cotton and Eck, suggest that the change in Judea's status took place during Trajan's reign (98–117 CE), probably during the Parthian war of 114–117 CE. The additional legion would therefore have entered the country early in the second decade of the second century CE, and that should be the date when the permanent garrison was established at Legio. It is often claimed that it was the Sixth Legion that reached Legio first, during the reign of Hadrian (117–138 CE). However, Isaac and Roll believe that it was in fact the Second Legion that was stationed at Legio first, although for only a brief period, until the arrival of the Sixth Legion.

The relatively few examples of Second Legion stamps and the more common Sixth Legion stamps are consistent with these historical conclusions and reinforce Isaac and Roll's proposal. The finds show that roof tiles and bricks were manufactured from the time of the garrison's establishment, early in the second century CE, through the third century CE. Since a manufacturing workshop has not been found at Legio, we do not know what production process was used there; as with the workshops at Binyane Ha-Umma in Jerusalem and Kefar Ḥananya, the legion may well have requisitioned an existing workshop for its needs. In any event, the finds contribute to an understanding of the site of Legio and its Roman military history.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Sections of roof tiles and bricks.
Fig. 3. Roof tiles and bricks bearing legionary stamps.